

ენათმეცნიერება Linguistic

ფონეტიკურ-ფონოლოგიური ცვლილებები XIX საუკუნის ქართულ სალიტერატურო ენის ნიმუშების მაგალითზე

თამარ წულაია

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ქუთაისი, საქართველო

e-mail: tamari.tsulaia@atsu.edu.ge

<https://doi.org/10.52340/lac.2025.34.06>

SJIF 2024: 8.268

წარმოდგენილი კვლევა ეხება XIX საუკუნის ქართულ სალიტერატურო ენაში განხორციელებულ ძირითად ფონეტიკურ-ფონოლოგიურ ცვლილებებს. **ვსაუბრობთ**, ერთ-ერთ არსებით ცვლილებაზე ქართული ენის სამწევრა (ხმოვანი, თანხმოვანი, ნახევარხმოვანი) ბგერითი სისტემის ორწევრა (ხმოვანი, თანხმოვანი) სისტემაზე გადასვლის საკითხზე. სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს მოვლენა შეფასებულია, როგორც გამარტივებისკენ სწრაფვის გამოვლინება. მართალია, ნახევარხმოვნების დაკარგვის ფონეტიკური მიზეზი იყო მათი სუსტი (უმახვილო) პოზიცია, მაგრამ შედეგი იყო ბგერითი სისტემის გამარტივება და, შესაბამისად, ცვლილებაც ამ ტენდენციის ფარგლებში განხორციელდა.

ნაშრომში განხილულია, რომ ფონემების დაკარგვამ შედარებით გაამარტივა ენის ფონემატური სისტემა, სამაგიეროდ დაამძიმა ორთოგრაფიის სფერო. შუა საუკუნეების ზოგიერთი გადაწყვეტი, რომელსაც ცოცხალ მეტყველებაში უკვე აღარ ესმოდა შესაბამისი ბგერები, მათი აღმნიშვნელი გრაფემების გამოყენების წესებში ვეღარ ერკვეოდა და ხშირად მათ წერდა უფუნქციოდ. ასე თანდათან იჩინა თავი სხვადასხვა სახის ორთოგრაფიულმა შეცდომამ: შებრუნებულმა დაწერილობებმა, კონტამინირებულმა დაწერილობებმა, „იოტამეტობამ“ და ა. შ. ეს გრაფიკული ნიშნები სალიტერატურო ენას XIX საუკუნის II ნახევრამდე (და ნაწილობრივ შემდეგაც) შემოჰყვა. ამ გრაფემების უფუნქციო გამოყენება იყო ერთ-ერთი არსებითი ნაწილი იმ მემკვიდრეობისა, რომელიც XIX საუკუნის ქართულ სალიტერატურო ენას გადმოეცა.

საკვანძო სიტყვები: ფონეტიკურ-ფონოლოგიური ცვლილებები, ქართული სალიტერატურო ენა, სამწერვა და ორწერვა სისტემა.

ერთ-ერთი არსებითი ცვლილება, რაც განხორციელდა ფონეტიკა-ფონოლოგიის სფეროში, იყო ქართული ენის სამწერვა (ხმოვანი, თანხმოვანი, ნახევარხმოვანი) ბგერითი სისტემის ორწერვა (ხმოვანი, თანხმოვანი) სისტემაზე გადასვლა. ენაში მოიშალა ნახევარხმოვნები: **ღ** და უმარცვლო **უ**, რასაც ბუნებრივად მოჰყვა დიფთონგების მოშლა: **ღ**-ს ხარჯზე - დაღმავალი დიფთონგების, ხოლო უმარცვლო **უ**-ს ხარჯზე - აღმავალი დიფთონგების. სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს მოვლენა შეფასებულია, როგორც გამარტივებისკენ სწრაფვის გამოვლინება (Gigashvili, 2023; Gigashvili, 2024). მართალია, ნახევარხმოვნების დაკარგვის ფონეტიკური მიზეზი იყო მათი სუსტი (უმახვილო) პოზიცია, მაგრამ შედეგი იყო ბგერითი სისტემის გამარტივება და, შესაბამისად, ცვლილებაც ამ ტენდენციის ფარგლებში განხორციელდა.

ე დაღმავალი დიფთონგის მოშლამ, თავის მხრივ, გავლენა იქონია **ფ** გრაფემის გამოყენების წესზეც, რომელიც სწორედ აღნიშნული დიფთონგის გრაფიკულ სიმბოლოს წარმოადგენდა, ხოლო **უ** დაღმავალი დიფთონგის მოშლამ - **ჟ** გრაფემის გამოყენების წესზე, რომელიც ასევე **უ** დიფთონგს გამოხატავდა გრაფიკულად. მართალია, **ფ**-ს ფუნქციაზე სხვადასხვა აზრია გამოთქმული (ჯავახიშვილი, 1949: 201; ყაუხჩიშვილი, 1944: 417, 420; ძიძიშვილი, 1960: 26-27; კაკაბაძე, 1929: 16; ქავთარაძე, 1964: 53) მაგრამ უძველეს წერილობით ძეგლებში ის, ძირითადად, **ე** დიფთონგის გადმოსაცემად იხმარება (სარჯველაძე, 1984: 277).

ფონემატური სისტემის გამარტივება წარიმართა კიდევ ერთი ფონემის - **ჟ** თანხმოვნის დაკარგვით. ძველ ქართულში იგი უპირისპირდებოდა **ხ** თანხმოვანს, რომელმაც შემდგომში მისი ადგილი დაიკავა ყველა შესაძლო შემთხვევაში. ჰესპელმათის თეორიას თუ მოვიშველიებთ, დაიკარგა ნაკლები ხმარების სიხშირით გამორჩეული ბგერა.

ფონემების დაკარგვამ შედარებით გაამარტივა ენის ფონემატური სისტემა, სამაგიეროდ, დაამძიმა ორთოგრაფიის სფერო. შუა საუკუნეების ზოგიერთი გადამწერი, რომელსაც ცოცხალ მეტყველებაში უკვე აღარ ესმოდა შესაბამისი ბგერები, მათი

აღმნიშვნელი გრაფემების გამოყენების წესებში ვეღარ ერკვეოდა და ხშირად მათ წერდა უფუნქციოდ. ასე თანდათან იჩინა თავი სხვადასხვა სახის ორთოგრაფიულმა შეცდომამ: შებრუნებულმა დაწერილობებმა, კონტამინირებულმა დაწერილობებმა, „ოტამეტობამ“ და ა. შ. ეს გრაფიკული ნიშნები სალიტერატურო ენას XIX საუკუნის II ნახევრამდე (და ნაწილობრივ შემდეგაც) შემოჰყვა. ამ გრაფემების უფუნქციო გამოყენება იყო ერთ-ერთი არსებითი ნაწილი იმ მემკვიდრეობისა, რომელიც XIX საუკუნის ქართულ სალიტერატურო ენას გადმოეცა. თუ შუა საუკუნეების გადამწერები ვეღარ ერკვეოდნენ Զ-ს გამოყენების წესებში, ეს მით უფრო ითქმის XIX საუკუნის მწერლებსა და ინტელიგენციის სხვა წარმომადგენლებზე. ამ პერიოდის ტექსტებისთვის განსაკუთრებით ნიშანდობლივია უԶ დაწერილობა, სადაც Զ გრაფემა ე-ს ეკვივალენტია. ზურაბ სარჯველაძე ამ დაწერილობას Զ-ს „უწესო“ ხმარების მაგალითად თვლის. იგი სალიტერატურო ენაში X საუკუნიდან იჩენს თავს (სარჯველაძე, 1984: 281).

ნიმუშები XIX საუკუნის ძეგლებიდან: გიორგი ერისთავის პიესებიდან: „ჩუჭულეზ-რივ თქუწნ სადილთუკან მოისვენეთ და ჩუწნ გიახელით“ (გიგაშვილი, 2015: 48); „მე პლუტო ქუჭყნის დამღუპაო“ (იქვე, 81); დიმიტრი მელვინეთხუცესოვის პიესებიდან: „ნეტავი ჩუწნც წავსულიყავით“ (იქვე, 157); „ჩუწნ არაფერი გაგვიჭირდება“ (იქვე, 162); პლატონ იოსელიანის წერილებიდან: „ერიცა ქართუწლთა არა დარჩენილ-არს უძრავად“ (გიგაშვილი, ნინიძე, 2019: 16); ისტუმრებს თქუწნთან“ (იქვე, 17); „საქართუწლოს აზნაურ-შვილი“ (იქვე, 18); ჟურნალ „ცისკრის“ პუბლიკაციებიდან: „პირუწლი და უსაშინელესი ჩუწნი ცოდვა“ (ცისკარი, 1862, #9: 4); „თქუწნც გაგიგონიათ... ჩუწნ შორის არის...“ (იქვე); გრიგოლ ორბელიანის წერილებიდან: „ამავე სიტყუწბითა გლოცავენ ყოველნი თქუწნნი ნათესავნი და ძველად პატივისმცემელნი თქუწნისა ოჯახისა“ (გიგაშვილი, ნინიძე, გოცირიძე, 2023: 16); „ეგების დაასწროთ თქუწნ სხუათა და თქუწნ ყველაზე პირველად ჰსთხოვოთ“ (იქვე: 58) და სხვ.

რადგანაც გრაფიკას შევხებით, აღვნიშნავთ, რომ ცვლილება უ ბგერის გრაფიკულ გამოსახულებაში უნიფიკაციის ტენდენციის გამოვლინებად მიგვაჩნია. მისი გრაფიკული გამოსახვის წესი განცალკევებით იდგა ყველა სხვა ქართული ბგერის გადმოცემის წესისგან: ძველ ქართულში იგი ორი ასოს საშუალებით ჩაიწერებოდა. შემდეგ და შემდეგ ერთი ასოთი გადმოიცემოდა. აქ ასიმეტრიული სისტემის სიმეტრიულად ქცევის

ტენდენციაც შეინიშნება, რომელიც ზემოთ ვახსენეთ: ცვლილების შედეგად ასიმეტრია მოიმალა და გრაფიკული წესრიგიც აღდგა.

/ა/-ს შემცველი დამავალი დიფთონგების მოშლას ზურაბ სარჯველაძე ხანმეტ ტექსტებში ადასტურებს, პროცესის დასასრულს კი - სინურ მრავალთავში. IX-XIII საუკუნეებში შეინიშნება დარღვევები მისი გამოყენების წესებში (სარჯველაძე, 1984: 285). **ა** გრაფემის ხმარება XIX საუკუნის ტექსტებში სიხშირით არ გამოირჩევა. ის, ძირითადად, პიესებში გამოიყენება: ნიმუშები ვოდვეილებიდან: „**ვაა** დედავ“ (გიგაშვილი, 2015ა: 37); „**ვამე**“ (იქვე: 55); „**რაა**ცა“ (იქვე: 256); „**ვაა**, ჩემო შვილებო! **ვაა** ჩემო მამულებო“ (იქვე: 324); „**ვაა** ჩემი ბრალი“ (გიგაშვილი, 2015ბ: 75); „**ვამე** მშობელო“ (იქვე); „**აა**... ვენაცვალე“ (იქვე: 127); „**ვაა** ჩემო კახურო, **ვაა** არტალავ ჩემო“ (იქვე: 271) და სხვ.

ჰ გრაფემა უფრო ხშირად იხმარება და, ძირითადად, **უი** აღმავალ დიფთონგს გადმოსცემს, განსაკუთრებით **თჰს** თანდებულში: ჩემთჰს (გიგაშვილი, 2015ა: 40); კაცისათჰს (იქვე: 41); სახლისათჰს (იქვე: 160); ძმისთჰსა (იქვე: 167); დღისთჰსაო (იქვე: 167). იშვიათად **ვი** ბგერათმიმდევრობას გამოხატავს, სადაც **ვ** არ არის უმარცვლო **უ** ბგერის ეკვივალენტი: თაჰსთვის (იქვე: 51); „მარჯვნივ სჰმონის სახლსა“ (გიგაშვილი, 2015ბ: 55); „გამოჰპარჰა ცოლსა“ (იქვე: 14); „თაჰსი შესაფერი ცოლი შეურთავს“ (იქვე: 138); „ბიჰი გეურქასი სჰმონიკა“ (180); „გლეხი ცოლ-შჰლითა“ (იქვე); „შოვნა ადჰლი“ (გიგაშვილი, ნინიძე, 2019: 20) და სხვ.

საკმაოდ ხშირია უმარცვლო **უ**-ს გამოყენება XIX საუკუნის ტექსტებში, განსაკუთრებით **უა** კომპლექსში, იმდენად ხშირი და გავრცელებული, რომ ნიმუშებს დავიმოწმებთ კონტექსტებისა და ავტორების მითითების გარეშე: სხუა, რისხუა, სიტყუა, სიყუარული, მჭუალი, ცუალება, თაყუანისცემა, სამზღუარი, ორგუარი, მოიყუანეს, მეთქუა, მიყუარს, ნათქუამია, აქუს, გუაქუს და სხვა მრავალი.

ჰ გრაფემა გამოიყენება როგორც სიტყვა ჯელში და მისგან ნაწარმოებ სიტყვებში, ისე სხვა ლექსიკურ ერთეულებშიც: „ჩემ ჰელმწიფეს ხანს“ (გიგაშვილი, 2015ა: 46); „ჰელებზედ ისუნავს ცხვირზედ მოივლებს ჰელსა“ (იქვე); „ჰარი შეუშვიათ“ (გიგაშვილი, 2015ბ: 19); „ჰელადა ღვინოს ასმევენ“ (იქვე: 26); „უპატრონო ჰარი“ (იქვე: 27); „ძან საჰრეები აგაყვანო“ (იქვე: 28); „ამ საჰლებსაც“ (იქვე: 66); ჰარჯით“ (გიგაშვილი, ნინიძე, 2019: 31); „ჰმაურობს“ (იქვე: 32) და სხვ.

არცთუ იშვიათად გვხვდება **ფ** გრაფემაც: „რო სმენ შა**ფ**ანც“ (გიგაშვილი, 2015ა: 53); „ხედავს რომ **ფ**ატიმ არ ეშვება“ (იქვე: 59); „**ფ**უ შე უგუნურო“ (იქვე: 63); „ხელით **ფ**იხტოვით შვრება“ (იქვე: 88); ა**ფ**იცერსა ჰკითხე“ (გიგაშვილი, 2015ბ: 182), „ლეცციები **ფ**იზიოლოლიდამ“ (გიგაშვილი, ნინიძე, 2019: 126); „შენ ახლა უნდა იყო შენს ქულ**ფ**ათში“ (გიგაშვილი, ნინიძე, 2013: 106); „**ფ**ურაშკას ჰმაღავს გარეთ“ (იქვე: 59); „შენის **ფ**ურაჟისათჳს მე ვერ გიბძანე[ბ]“ (იქვე: 56) და სხვ.

ზურაბ ანტონოვის პიესაში „მზის დაბნელება“ ერთგან გამოყენებულია **ჟ** გრაფემაც, თუმცა უფუნქციოდ: „**ჟ**ი განგებაო!“ (გიგაშვილი, 2015ბ: 190).

ფონეტიკური პროცესების თვალსაზრისით, ძველ ქართულსა და ახალ ქართულს შორის მნიშვნელოვანი სხვაობა არ გვაქვს. XIX საუკუნის ქართულშიც ისევა გავრცელებული ასიმილაცია, დისიმილაცია, ბგერის დაკარგვა, ბგერის განვითარება, კუმშვა, კვეცა, მეტათეზისი და ა. შ., როგორც ძველ ქართულში.

ამრიგად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ XIX საუკუნის ენაში უფრო მეტად შენარჩუნებულია აღმავალი დიფთონგები **უა** და **უი**. ეს უკანასკნელი გადმოიცემა **ჟ** გრაფემით. თავის მხრივ, **ჟ** ზოგჯერ ისეთ შემთხვევებშიც გამოვლინდება, სადაც უმარცვლო **უ** არ ივარაუდება, როგორიცაა, მაგ., **შჟ**ლი, **თაჟ**სი, **გამოჰჰარჟა**, **სჟმონიკა** და სხვა, რაც მიანიშნებს იმაზე, რომ იგი ინერციის სახითღა იხმარება და ამ პერიოდის მოღვაწეებს არ ესმით მისი ფუნქცია. **ჟ** დასტურდება მხოლოდ **უჟ** კომპლექსში. ეს დაწერილობა, რომელიც **ჟ**-ს უფუნქციოდ ხმარების შემთხვევებს განეკუთვნება, XIX საუკუნემ საშუალო ქართულისგან მიიღო. როგორც ჩანს, ამ გაუმართავი კომპლექსის სიცოცხლისუნარიანობა განაპირობა მისმა სიხშირემ შუა საუკუნეების ძეგლებში და XIX საუკუნის მოღვაწეებმა ის მიიღეს, როგორც ნორმა. **ჟ** გრაფემა საანალიზო პერიოდში აღარ გამოხატავს **ეჟ** დიფთონგს. **ჟ** გრაფემის შესატყვისი ფონემა XIX საუკუნის ცოცხალ სასაუბრო მეტყველებაში მოშლილია, თუმცა გრაფიკული ნიშანი ინერციის ძალით ჯერ ისევ იხმარება. დასტურდება ისეთ შემთხვევებშიც, სადაც ძველ ქართულში არასდროს გამოიყენებოდა, როგორიცაა **საჟ**ლი, **ჟარჟი**, **ჟმაური** და ა. შ. XIX საუკუნის ტექსტებში გამოვლინდება **ფ** გრაფემაც **ფ**-ს გადმოსაცემად.

Tamar Tsulaia

Akaki Tsereteli State University

Kutaisi, Georgia

e-mail: tamari.tsulaia@atsu.edu.ge

<https://doi.org/10.52340/lac.2025.34.06>

SJIF 2024: 8.268

Phonetic and phonological changes based on the samples of 19th century Georgian literary language

The study presented below, concerns the significant phonetic and phonological changes that occurred in the Georgian literary language of the 19th century.

In particular, we aim to discuss the transition of the Georgian three-member sound system (vowel, consonant, semivowel) into a two-member system (a vowel and a consonant). In scholarly literature, this phenomenon is often perceived as an expression of tendency towards simplification. Even though the reason behind the loss of semivowels was their weak (unstressed) position, the result was a simplification of the sound system; therefore, the change took place within this general tendency.

The paper discusses how the loss of phonemes simplified the phonematic system of the language, while at the same time, complicating the field of orthography. Medieval scribes, who could no longer perceive the corresponding sounds in spoken language, were confused about the rules for using the graphemes that represented them and often utilized them without function. Gradually, it resulted in emergence of various types of orthographic errors—such as reversed spellings, contaminated spellings, etc. These graphic signs remained in the literary language up to the second half of the 19th century (and, to a certain degree, even beyond). The functionless use of these graphemes was one of the essential elements of the linguistic heritage passed down to the Georgian literary language of the 19th century.

Keywords: phonetic and phonological changes; Georgian literary language; three - and two-member sound system.

რეცენზენტი: პროფესორი მარიამ მანჯგალაძე